

Η θρησκευτική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα

*Περάκης Ηρακλής**

1. Γενικές παρατηρήσεις

1.1 Εισαγωγικά

Κατά τα τελευταία κυρίως χρόνια γίνεται πολύς λόγος για την «ενοποίηση» της Ευρώπης και τις μεγάλες επιπτώσεις που αναμένεται να έχει το γεγονός αυτό για την Ευρώπη και τη χώρα μας ειδικότερα.

Πολύ συχνά προβάλλονται επίσης αντιρρήσεις για την ενδεχόμενη αλλοτρίωση από την οποία απειλείται η ελληνική κοινωνία. Εκφράζονται δηλαδή ανησυχίες ότι οι ισχυρότερες χώρες του βορρά θα επιβάλλουν τις δικές τους αξίες και στάσεις, το δικό τους τρόπο ζωής, με κίνδυνο να τεθεί βαθμιαία στο περιθώριο η ελληνορθόδοξη παράδοση και οι μορφές ζωής, που υπαγορεύονται απ' αυτήν. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο κίνδυνος αυτός είναι ορατός και η απειλή άμεση. Κατά τον ίδιο τρόπο όμως δεν υπάρχει, σε μας τουλάχιστον, καμιά αμφιβολία, ότι ο κίνδυνος αυτός δεν είναι μόνο σημερινός και δεν είναι μόνο προϊόν της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ο κίνδυνος αυτός υπάρχει στην ελληνική κοινωνία από τότε που η, Δύση με την ανύψωση του παπισμού, άρχισε πέρα από κάθε χριστιανική δεοντολογία να απειλεί τον Ελληνισμό και την Ορθοδοξία και ανανεώθηκε μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους με όλους εκείνους τους θρησκευτικούς παρεμβατισμούς της Δύσεως στη θρησκευτική ζωή του τόπου μας και ιδιαίτερα, με τον τρόπο που νομοθετή-

* Δρ. Θεολογίας.

θηκε η διδασκαλία του θρησκευτικού μαθήματος στην Ελλάδα, όπως ελπίζουμε να καταδείξουμε με την εργασία που ακολουθεί. Πεποίθησή μας είναι δηλαδή, ότι με την «θρησκευτική αγωγή», όπως έχει νομοθετηθεί και ισχύει μέχρι σήμερα, καλλιεργείται το πρότυπο του δυτικού ανθρώπου, το οποίο σε πολλά του σημεία δε συμπίπτει με εκείνο του ορθόδοξου ανθρώπου. Την πεποίθησή μας αυτή προσπαθούμε να τεκμηριώσουμε με το άρθρο που ακολουθεί, που αναφέρεται στην προτελευταία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε με το νόμο 309/76. Στα πλαίσια αυτού του γενικότερου προβληματισμού, θεωρούμε σκόπιμο να αναζητηθούν τρόποι και μέθοδοι για να περάσουμε από τη «θρησκευτική» αγωγή στην ορθόδοξη αγωγή των μαθητών. Σπεύδουμε να δηλώσουμε ότι ο νόμος 1566/86, ο γνωστός αντί-309, δεν είναι, ως προς το σημείο τουλάχιστον αυτό, αντίθετος εκείνου που ήρθε να καταργήσει, θέμα στο οποίο πιστεύουμε να επανέλθουμε σύντομα με μια δεύτερη μελέτη μας.

Με τον 309 νόμο του 1976 διαμορφώθηκε, εκτός των άλλων, και η διαμέσου της Εκπαίδευσης θρησκευτική παιδεία της χώρας μας, ταυτόχρονα δε και το πρότυπο του θρησκευτικού ανθρώπου της εποχιακής αυτής συγκυρίας.

Σύμφωνα με τις διεθνείς παιδαγωγικές αρχές, θα περίμενε κανείς οι νομοθετικές αλλαγές που έγιναν στη θρησκευτική αγωγή, να μην αποτελούν αποσπασματικές ενέργειες βασισμένες σε ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές, αλλά την ερευνητική κατάληξη αξιολογημένων και δοκιμασμένων Αναλυτικών Προγραμμάτων.¹ Η έλλειψη όμως στη χώρα μας: α) μιας ενιαίας υπερκομματικής εκπαιδευτικής πολιτικής, β) μιας στοιχειώδους λειτουργίας των βασικών παιδαγωγικών αρχών σύνταξης, εφαρμογής και αξιολόγησης ενός πλήρους Α.Π. και γ) μια δυναμικής εκκλησιαστικής παρεμβατικής πρότασης², οδήγησαν στη δημιουργία μιας λανθασμένης, αντιορθόδοξης και μη παιδαγωγικής νομοθεσίας, που επηρέασε και εξακολουθεί να επηρεάζει, κατά τη γνώμη μας αρνητικά, τη θρησκευτική ζωή των νέων μας, που είναι πάντοτε εκείνοι, στους οποίους στηρίζεται το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας.

Η θρησκευτική σκοποθεσία των σχολείων μας μέσα από τον παραπάνω νόμο προσπάθησε, βασικά, να εφαρμόσει το πνεύμα του άρθρου 16 παραγρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος της χώρας, όπου ορίζεται ότι «η παιδεία έχει ως σκοπόν την ανάπτυξιν της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως».

Ούτε όμως ο σκοποθεσία του παραπάνω νόμου αλλά ούτε και το Αναλυτικό Πρόγραμμα, που προήλθε απ' αυτόν, κυρίως ως «ο-

δηγίες για τη διδακτέα ύλη και τη διδασκαλία των μαθημάτων», πέτυχαν να προσανατολίσουν το θρησκευτικό μάθημα σε μια παιδαγωγική και ορθόδοξη προοπτική, έτσι ώστε να μπορέσει να καλύψει τα θρησκευτικά κενά του παρελθόντος και τις θρησκευτικές ανάγκες των μαθητών του παρόντος και φυσικά και του μέλλοντος.

Χωρίς να επιρρίπτουμε ευθύνες αλλά και χωρίς να διεκδικούμε το αλάθητο για τις απόψεις μας, θα προσπαθήσουμε να επιστημόνουμε τους λόγους, για τους οποίους η θρησκευτική αγωγή, που οργανώθηκε με τον αναφερόμενο νόμο, δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσει τον ορθόδοξο άνθρωπο, που χρειαζόταν και προσδοκούσε ο ελληνικός λαός και η παράδοσή του, εξετάζοντας κυρίως τη θρησκευτική σκοποθεσία που περιέχει κατά βαθμίδα εκπαίδευσης.

2. Προσέγγιση κατά εκπαιδευτική βαθμίδα

2.1 Το Νηπιαγωγείο

Στο σκοπό του νηπιαγωγείου, όπως ορίζεται στο Ν.309/76 δε γίνεται αναφορά στη θρησκευτική αγωγή του νηπίου³. Το προεδρικό διάταγμα όμως «περί Αναλυτικού Προγραμμάτος του νηπιαγωγείου»⁴, όχι στο σκοπό, αλλά στο άρθρο 2 «Γενικά πλαίσια», αναφέρεται στην αγωγή της θρησκευτικότητας, της ηθικότητας και της αυτονομίας του νηπίου.

Και από παιδαγωγικής και από ορθόδοξης σκοπιάς εξεταζόμενοι αυτοί οι σκοποί, φαίνεται να είναι εντελώς «άστοχοι» και άπτετοι για την ηλικία αυτή.

Σ' αυτή την ηλικία το παιδί αφυπνίζεται, εκπλήσσεται, διεγείρεται η φαντασία του και αναπτύσσονται οι συναισθηματικές του ικανότητες. Η ηλικία αυτή, μια από τις θεμελιακές για το χαρακτήρα και γενικά για τον παιδικό ψυχοσωματικό κόσμο ηλικία, είναι η ηλικία του μύθου, της μουσικής, της εικόνας, της ψυχαγωγίας. Με την ηθικοποίηση πιέζονται τα νήπια να σκέφτονται λογικά και να παίρνουν αποφάσεις, που σε καμιά περίπτωση δεν είναι σε θέση να πάρουν. Με τον τρόπο αυτό δίνεται προτεραιότητα, ήδη από αυτή την ηλικία, όχι στο συναίσθημα, στην καρδιά, και τον προσωπικό λόγο⁵, όπως τουλάχιστον υποδεικνύει η ελληνορθόδοξη παράδοση, αλλά στη σκέψη και τη διάνοια, όπως υπαγορεύει η δυτική παράδοση, στην οποία, ως γνωστό, ακόμη και η ηθική πηγάζει και κατευθύνεται από την ατομική λογική και την ατομική γνώση⁶.

Ως προς την αυτονομία, δεν είναι δυνατόν στα πλαίσια του δικού μας τρόπου ζωής, να κατανοηθούν οι λόγοι που το παιδί θα πρέπει τόσο βιαστικά, απ' αυτήν ήδη την ηλικία να αυτονομηθεί⁷. Και από ποιούς τέλος πάντων να ανεξαρτητοποιηθεί αυτονομούμενο; Από τους γονείς, τους δασκάλους ή τους συμμαθητές του; Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι αξονικές παιδαγωγικές επιλογές μέσα από τις οποίες στοχοθετήθηκε η παιδεία του έλληνα νέου μ' αυτόν το συγκεκριμένο νόμο, δεν έλαβαν υπόψη τη θρησκευτική πνευματική υπόσταση του νηπίου, όταν από την ηλικία αυτή γίνονται προσπάθειες, μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, να το αυτονομήσουν.

Η αυτονομία, με την έννοια που δίνεται σ' αυτή σήμερα, είναι η βάση του εξατομικευμένου τρόπου ζωής και, κατά συνέπεια, της μαζοποίησης του ανθρώπου⁸. Η προσπάθεια αυτονόμησης του ανθρώπου, που ξεκινάει από τη νηπιακή ηλικία, εντάσσεται στη μεθοδολογία οργάνωσης του δυτικού τρόπου ζωής. Με την αυτονόμηση ο άνθρωπος αποσυνδέεται απ' όλους τους φυσικούς συνασθηματικούς δεσμούς που έχει, (θρησκεία, οικογένεια, πατρίδα, φιλία κ.ά.) και απομονωμένος και ξεριζωμένος όπως είναι μετά, αναζητάει να υποκαταστήσει εκείνους τους δεσμούς με τους νέους, που έντεχνα του προσφέρονται στα πλαίσια ενός σύγχρονου και «προοδευτικού» κράτους (ιδεολογικούς, κομματικούς, οργανωσιακούς κ.ά.). Ο ιδεολογικός και κομματικός φανατισμός, που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στους κύκλους των «ελεύθερων» και «αυτονομημένων» νέων μας δείχνει, από τη μια, την συναισθηματική αποτυχία και το κενό που δημιουργείται μέσα τους, από την έλλειψη αγαπητικών σχέσεων με ανθρώπους του στενού τους περιβάλλοντος και από την άλλη, την ευάλωτη προσωπικότητα που δημιουργούν ως «αυτονομημένα άτομα».

Στις δυτικές κοινωνίες, από τις οποίες κατάγεται και προέρχεται η ιδέα της «αυτονομίας» του ανθρώπου, κυριαρχούν ο ατομισμός και οι «ηθικοκοινωνικοί» νόμοι της μάζας. Οι λογικές θρησκευτικές αλήθειες υπηρετούν και ρυθμίζουν την «ηθική» συμπεριφορά του ατόμου μέσα στην κοινωνική του διάσταση, έτσι ώστε η μαζοποίησή του να έχει και θρησκευτική κατοχύρωση. Ο ευσεβής και θρήσκος άνθρωπος είναι το νομικό άτομο, που σ' όλη του τη ζωή προσπαθεί να ολοκληρωθεί, δηλαδή να γίνει αυτόνομη, ανεξάρτητη και εγωϊστική μονάδα⁹.

Στην ορθόδοξη παράδοση, ο άνθρωπος είναι σχεσιακός, αγαπητικός, είναι «πρόσωπο» που αναζητάει ελεύθερα την ετερότητά του¹⁰ και επομένως εξαρτάται πνευματικά από το Θεό και

το συνάνθρωπο. Πιέζεται, θα έλεγε κανείς, απ' την ίδια του τη φύση, απ' την εικόνα και την πνευματική του ταυτότητα να είναι εξωστρεφής, να οργανώνει τη ζωή του ως πρόσωπο με διαπροσωπικές σχέσεις, να ζει με τον άλλο σε μια ιερή-ευχαριστιακή σχέση και κοινωνία.

Η έννοια της αυτονομίας, με όποια ιδεολογική ή ερμηνευτική κάλυψη και αν έχει εισχωρήσει στην ελληνική κοινωνία, έρχεται σε αντίθεση με τα βιώματα της λαϊκής μας παράδοσης, γιατί απομονώνει και κλείνει τον άνθρωπο σ' έναν ατομικό κόσμο, που μόνο αυτός έχει δικαίωμα και κανείς δεν επιτρέπεται να εισέλθει. Το κλείσιμο αυτό οδηγεί αναπόφευκτα σ' ένα συναισθηματικό αδιέξοδο και δημιουργεί ποικίλα ψυχικά συμπλέγματα και εγωϊστικές τάσεις.

Στην ορθόδοξη παράδοση η ολοκλήρωση του ανθρώπου δε συνδέεται με το απομονωμένο άτομο, αλλά με το σχεσιακό πρόσωπο. Όσο είναι ανοικτός προς την ετερότητά του ο άνθρωπος, τόσο είναι δεκτικός της χάρης, της αγάπης και της δωρεάς, που πηγάζει από αυτήν την ετερότητα.

Σ' αυτήν την ηλικία θα περίμενε κανείς να σκύψει ο νομοθέτης της παιδείας με ιδιαίτερη λεπτότητα και ευαισθησία και αφήνοντας τις δυτικές παιδαγωγικές κατηγορίες που οραματίζονται το λογικό άνθρωπο, να νομοθετήσει όλες εκείνες τις προϋποθέσεις και τις διαδικασίες, που θα βοηθήσουν το νήπιο να αναπτύξει ομαλά το συναισθηματικό του κόσμο και να γίνει, πρώτα απ' όλα αγαπητικό, γελαστό και χαρούμενο.

Ιδιαίτερα για τις πρώτες επαφές του με τον κόσμο της θρησκείας του, θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί η μονομερής χρήση λογικών μέσων και μεθόδων και να δοθεί προτεραιότητα στην ευαισθητοποίηση και τον εμπλουτισμό των αισθητικών και συναισθηματικών του ικανοτήτων.

Στην κατεύθυνση αυτή: α) τα θαυμάσια ακούσματα της βυζαντινής μας Μουσικής και η εκμάθηση επιλεγμένων εκκλησιαστικών ύμνων με απλή βυζαντινή μελωδία, είτε στην ταξη με κασέτες είτε στην εκκλησία με συχνές σχολικές επισκέψεις, β) η παρουσίαση στο σχολείο ή στους ναούς της βυζαντινής Αγιογραφίας και Εικονογραφίας γ) η ανάγνωση βίων αγίων και μαρτύρων και δ) η συμμετοχή στην εορταστική και λατρευτική ζωή της ενορίας (πανηγύρια, εορτές, μυστηριακές τελετές, επιτάφιος, χαιρετισμοί), είναι στοιχεία που γίνονται ευχαρίστως αποδεκτά, που δεν έχουν άμεση σχέση με τα μαθήματα, που εντυπωσιάζουν και ενθουσιάζουν τους μικρούς μαθητές και τους δένουν συναισθηματικά με την ενορία τους και την εκκλησιαστική ζωή γενικότε-

ρα¹¹. Μια τέτοια συνάντηση του νηπίου με την ενορία θα μπορούσε να αποτελέσει θεμελιακή προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας ορθόδοξα ολοκληρωμένης προσωπικότητας. Αντίθετα, η έλλειψη μιας τέτοιας θρησκευτικο-συναισθηματικής προσφοράς του σχολείου και αντ' αυτής, η σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο προσπάθεια ηθικοποίησης και αυτονόμησης της νηπίου, του δημιουργούν ένα φοβερό κενό με απρόσμενες συνέπειες για τη μετέπειτα θρησκευτική του ζωή. Εάν φυσικά η αντίληψη, που έχει το κράτος για τον άνθρωπο πολίτη, είναι ότι αποτελεί απλά μια οικονομικοπαραγωγική μονάδα, τότε είναι πολύ φυσικό να μην ενδιαφέρεται για τη θρησκευτική διάσταση της προσωπικότητάς του, ούτε επομένως αν αυτή οργανώνεται ορθόδοξα ή όχι, με όλες εκείνες τις κοινωνικές και διαπροσωπικές συνέπειες, που θα ακολουθήσουν μελλοντικά στις σχέσεις, που θα αναπτύσσει αυτή η προσωπικότητα.

Για ένα κράτος όμως που αδιαφορεί για μια τόσο πλούσια παράδοση που κρατάει στους ώμους του, όπως είναι η ορθόδοξη παράδοση και δεν ενδιαφέρεται για το πνευματικό πρότυπο του ανθρώπου που δημιουργείται μέσα απ' αυτή την παράδοση, είναι όλα χαμένα, ακόμη και εκείνες οι οικονομικοπαραγωγικές προτεραιότητες, στο όνομα των οποίων υποτιμώνται και παραμερίζονται οι πνευματικές αξίες αυτής της παράδοσης.

Από την πλευρά της θέβαια, αυτή η ίδια η ορθόδοξη παράδοση που νοσηματοδοτεί τόσους αιώνες τη ζωή του λαού μας, δε θα σταματήσει ποτέ με τους εκφραστές της να υπενθυμίζει στον Καίσαρα, ότι ο άνθρωπος, απ' όταν είναι νήπιο, αποτελεί μια ανεπανάληπτη προσωπικότητα, μια μοναδική σε αξία ύπαρξη, που έχει priμοδοτηθεί με την εικόνα του δημιουργού και δε θα δεχθεί ποτέ την υποτίμησή της.

Η παράδοση αυτή, δοκιμασμένη μέσα στη ζωή και την ιστορία αυτού του λαού, γνωρίζει ότι η ελληνική κοινωνία δε χρειάζεται άτομα-μαζανθρώπους, εξαρτήματα μηχανών ή οπαδούς συστημάτων και ιδεών. Χρειάζεται ολοκληρωμένες και ελεύθερες προσωπικότητες. Και μια προσωπικότητα στη χώρα μας δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη, αν δεν είναι ορθόδοξη (αγαπητική και σχεσιακή).

Ο παραπάνω νόμος, προβάλλοντας ήδη από το Νηπιαγωγείο τις δυτικές του επιδράσεις και καταβολές (ηθικοποίηση-κοινωνικοποίηση-αυτονομία) και επιβάλλοντας έτσι την εκλογίκευση του νηπίου, στόχευσε να θεμελιώσει ευάλωτα θρησκευτικά άτομα, δυτικού τύπου και όχι ορθόδοξες προσωπικότητες¹². Και τέτοια άτομα είναι σίγουρο ότι το μόνο που μπορούν να κάνουν, αντί

της ολοκλήρωσης της προσωπικότητάς τους μέσα στην αγαπητική ζωή της Ορθοδοξίας, είναι να μαζοποιούνται σ' όλη τους τη ζωή, αναζητώντας και επιδιώκοντας τα ατομικά τους συμφέροντα.

2.2. Το Δημοτικό Σχολείο

Σκοπός του Δημοτικού, κατά τον ίδιο νόμο, είναι: «να αφυπνίσει την ηθική συνείδηση και να θέσει τις βάσεις της θρησκευτικής, εθνικής και ανθρωπιστικής αγωγής αυτών»¹³. Ένας νόμος, που εννοείται ότι προϋποθέτει και ενσωματώνει το πνεύμα της ορθόδοξης παράδοσης, δεν μπορεί να αντιτίθεται σ' αυτήν την παράδοση και να αναφέρεται σε δυτικές θρησκευτικές κατηγορίες, όπως την «ηθική συνείδηση» ή τη «θρησκευτική και ανθρωπιστική αγωγή».

Η ηθικοποίηση του ανθρώπου, μόνιμο μέλημα μιας δυτικά προσανατολισμένης θρησκευτικής αγωγής στη χώρα μας, βλέπουμε να εξελίσσεται και στο Δημοτικό με την αφύπνιση της ηθικής συνείδησης. Φαίνεται ότι μέχρι την ηλικία αυτή, για το νομοθέτη, η ηθική συνείδηση κοιμόταν και αναπαυόταν και εδώ έφτασε η ώρα να έρθει ο δάσκαλος του δημοτικού να την αφυπνίσει!

Πρόκειται ουσιαστικά για την ατομική ηθική των ευρωπαϊκών διαφωτιστών, την αποκομμένη και απομονωμένη από την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, η οποία, ενταγμένη όπως είναι στις λογικές κατηγορίες του καλού και του κακού, αποτελεί μια από τις θεωρητικές βάσεις καθοδήγησης των ανυποψίαστων νέων μας στα κανάλια του ευρωπαϊκού συγχρωτισμού και της πνευματικής τους εξάρτησης¹⁴. Τις παιδαγωγικές προθέσεις του νομοθέτη αντιλαμβάνεται κανείς στις επόμενες λέξεις, όπου, ολοφάνερα πια, αναφέρεται όχι στην ορθόδοξη, αλλά στη γενική και αόριστα θρησκευτική αγωγή, αν και το Σύνταγμα ορίζει σαφώς ως επικρατούσα θρησκεία την ορθόδοξη Χριστιανική. Ο λαός μας ουδέποτε σκέφτηκε να υιοθετήσει τέτοιες «διαφωτισμικές» εικονοκλαστικές εκπώσεις του ανθρώπου στην ορθόδοξη Χριστιανική Πίστη του. Έτσι η μετατροπή του Χριστιανισμού σε «θρησκεία»¹⁵ και της ορθόδοξης αγωγής σε «θρησκευτική αγωγή», που συστηματικά επιχειρεί στον παρόντα νόμο ο «διαφωτιστής» νομοθέτης, είναι αντιλαϊκή και αντιορθόδοξη.

Ως προς το διαχωρισμό, που κάνει ο νόμος, της θρησκευτικής από την ηθική και την ανθρωπιστική αγωγή, από τη μια, μας κάνει γνωστό το ιδεολογικό στίγμα και τις θέσεις του συντάκτη, από

την άλλη, προϋποθέτει τη θεμελιακή αντίληψη περί του τεμαχισμού της ανθρώπινης προσωπικότητας. Όσο και αν προσπαθούν οι σύμμαχοι αυτών των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προσανατολισμών, να δικαιολογήσουν τις φράσεις αυτές, ως «εννοιολογικές κατηγορίες» γνωρίζουμε μέσα από την εκπαιδευτική εμπειρία, ότι και οι νόμοι και τα Αναλυτικά Προγράμματα που αναφέρονται στη θρησκευτική αγωγή που έχουν μέχρι σήμερα εκδοθεί, με λίγες εξαιρέσεις, έχουν: α) τη σφραγίδα των ευρωπαϊκών διαφωτιστών, β) δυτικές καταβολές και προσανατολισμούς και γ) περιέχουν θρησκευτικές αντιλήψεις ξένες και αντίθετες με την ορθόδοξη παράδοση, που ως γνωστόν είναι ο σπουδαιότερος παράγοντας αντίστασης στη χώρα μας και που ορθώνει σε διαχρονική βάση τα οχυρά του στα κάθε είδους διαβρωτικά και επιβουλευτικά σχέδια, που στοχεύουν στη φθορά της πνευματικής μας παράδοσης¹⁶. Ο διαχωρισμός λοιπόν της ανθρώπινης προσωπικότητας σε ηθική-θρησκευτική-ανθρωπιστική κ.ά. είναι γνωστότατος στη Δύση, αλλά άγνωστος στην Ορθοδοξία, γιατί κατακερματίζει και αλλοιώνει, την καθολικότητα και την ενότητα του ανθρώπινου προσώπου.

Μέσα στον άνθρωπο, σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση, βρίσκεται ο ίδιος ο Θεός (Λουκ. 17,21), η εικόνα και τα χαρίσματα ή τα σημάδια του Θεού, έτσι ώστε να αποτελεί ένα χαρισματικό και ανεπανάληπτο ον, ένα «Θεόν κατά χάριν», ένα πρόσωπο που τείνει να ενωθεί –δια της εκκλησιαστικής και της αγαπητικής κοινωνίας– με το συνάνθρωπο και το Δημιουργό του. Μέσα σ' αυτήν την απλή περιγραφή της ζωής του ορθόδοξου, δεν υπάρχει κανένα πνευματικό, ηθικό και ανθρωπιστικό στοιχείο, που να απουσιάζει, που να μην υπάρχει, να μην εκφράζεται και να μην καλύπτεται. Δεν καταλαβαίνουμε λοιπόν, σε ποιο χώρο της Ορθοδοξίας ανακαλύπτει ο νομοθέτης κάποια κενά για να εντάξει στο εκπαιδευτικό του νομοσχέδιο την ξεχωριστή από τη θρησκεία ηθική και ανθρωπιστική αγωγή.

Εξάλλου πιστεύουμε ότι εκτός από τη νομοθεσία, τα Αναλυτικά Προγράμματα, τα βιβλία, οι μέθοδοι και τα μέσα διδασκαλίας του μαθήματος των «θρησκευτικών» στο δημοτικό, προϋποθέτουν και εκφράζουν ξένες θρησκευτικές αρχές, που στηρίζονται μόνο σε λογοκρατικούς, εγκεφαλικούς και γνωσιολογικούς προσανατολισμούς, βιάζουν και παραγκωνίζουν σε μεγάλο βαθμό τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και τα αποξενώνουν από την ορθόδοξη εκκλησιαστική ζωή.

Στην ηλικία αυτή, σημαντικότερο ρόλο θα μπορούσε να παίξει το σχολείο –ως υπεύθυνο και για τη «θρησκευτική αγωγή» του

νέου— με τις οργανωμένες ευκαιρίες, που θα πρόσφερε για να αποκτήσει ο νέος εμπειρίες από την επαφή του με τον πλούσιο κόσμο της ορθόδοξης παράδοσης (εκκλησιαστική, ενοριακή και λατρευτική ζωή). Η συνεργασία του σχολείου με την ενορία, προκειμένου να οργανωθούν όλο το χρόνο φιλανθρωπικές και άλλες δραστηριότητες, με τη συμμετοχή και μαθητών (επισκέψεις σε αρρώστους, σε φυλακές, σε φιλανθρωπικά ιδρύματα κ.ά.) θα πλούτιζε σημαντικά τις ορθόδοξες εμπειρίες τους.

Με έναν τέτοιο συναισθηματικό θρησκευτικό εμπλουτισμό, τα παιδιά, ήδη από αυτή την ηλικία, θα μπορούσαν να νιώσουν την Ορθοδοξία περισσότερο ως βίωμα, ως καρδιακή και συναισθηματική υπόθεση και λιγότερο ως γνώση και υπόθεση λογική, που μαθαίνεται και αποστηθίζεται!

2.3. Το Γυμνάσιο

Σκοπός του Γυμνασίου, εκτός των άλλων, είναι: «να οξύνει την ηθική κρίσιν των, να αναπτύξει την θρησκευτικήν και εθνική συνείδησίν των»¹⁷.

Από την «ηθική συνείδηση» του Δημοτικού σχολείου περνάμε στην «ηθική κρίση», την οποία το σχολείο πρέπει να οξύνει, ενώ ταυτόχρονα η συνείδηση από ηθική που ήταν, όταν αφυπνίστηκε στο Δημοτικό, αναπτύσσεται ως «θρησκευτική συνείδηση»¹⁸ στο Γυμνάσιο.

Πώς είναι δυνατόν ένας μικρός γυμνασιακός μαθητής, μέσα από μια τέτοια «θρησκευτική εκπαίδευση», που ως γνωστό στην πράξη προσφέρει μόνο πληθώρα θεωρητικών γνώσεων για αποστήθιση και μέσα από νομοθετικές προοπτικές που θέλουν, όπως και στην Δύση, τον άνθρωπο πότε ηθικό, πότε θρησκευτικό και πότε ανθρωπιστικό άτομο, να αναπτυχθεί συνειδητά ως ορθόδοξη προσωπικότητα;

Είναι γεγονός, ότι ο θρησκευτικός τρόπος ζωής στη Δύση, με τις αστοχίες και τις παρενέργειές του, δεν μπόρεσε να καλύψει τις πνευματικές ανησυχίες και ανάγκες του ανθρώπου, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί κάποιο πνευματικό κενό, που προσπάθησε να καλύψει, πρώτα ο ανθρωπισμός και μετά ο διαφωτισμός. Με βάση αυτές τις κινήσεις, οργανώθηκαν οι δυτικές κοινωνίες με το πρότυπο «άτομο-μάζα» και δημιουργήθηκαν οι εκπαιδευτικές αρχές και κατηγορίες για την αγωγή των νέων (ανθρωπιστική, ηθική, θρησκευτική αγωγή), τις οποίες οι νομοθέτες μας, ίσως ανυποψίαστοι μέχρι τώρα, αντιγράφουν. Στις ελληνορθόδοξες, όμως, κοινωνίες μας δεν υπήρξαν ποτέ τέτοια κενά, που να

δημιουργήσουν την ανάγκη των ανθρωπιστικών και διαφωτιστικών κινημάτων και συνεπώς την εξωεκκλησιαστική ηθική, θρησκευτική και ανθρωπιστική αγωγή του λαού μας. Έτσι, για πρώτη φορά στην πνευματική μας παράδοση, εισήλθε με τους εκπροσώπους του δυτικού διαφωτισμού στην Ελλάδα, η θεωρία της αυτονομημένης από την Ορθοδοξία θρησκευτικής, ανθρωπιστικής, ηθικής και κοινωνικής αγωγής.

Ως προς την ηθική κρίση, πώς μπορεί ένας μαθητής να την οξύνει και μάλιστα μέσα από το υπάρχον σχολικό αποστηθιστικό εκπαιδευτικό σύστημα, όταν γνωρίζουμε ότι και η κρίση και η οποιαδήποτε συνειδητοποίηση, είναι εργασίες συνθετικές, που προϋποθέτουν τη γνώση, τη λογική, το συναίσθημα, που δεν υπάρχουν ακόμη αναπτυγμένες στην ηλικία αυτή, των 13-15 χρόνων. Σημαντικό είναι ότι ο νομοθέτης αγνοεί συστηματικά, και στην ηλικία αυτή, τον πλούσιο συναισθηματικό κόσμο του εφήβου¹⁹ και τις δυνατότητες εξέλιξης του. Η συνεχής προσπάθεια του νομοθέτη να απομακρύνει το παιδί από τα συναισθήματα και να το κάνει ένα λογικό άνθρωπο με τελείως αφύσικο τρόπο, δημιουργεί πάρα πολλά προβλήματα και πνευματικές εμπλοκές σ' αυτήν την ηλικία. Παράλληλα, εφ' όσον είναι γνωστό και αποδεκτό ως βίωμα του λαού μας το γεγονός, ότι ένας ορθόδοξος άνθρωπος είναι και ηθικός, τότε, αν η ελληνική εκπαίδευση επιθυμεί ηθικούς ανθρώπους, θα πρέπει να ενδιαφερθεί μέσα από το νόμο να δημιουργήσει ορθόδοξους ανθρώπους, κάτι που θα είναι και σύμφωνο με τη λαϊκή παράδοση και θέληση.

Και σ' αυτό το σημείο βλέπουμε, επομένως, να εκφράζονται και να εισρέουν στον τόπο μας και μάλιστα στην παιδεία μας οι δυτικόφερτες αντιλήψεις, που θέλουν μεν τον άνθρωπο ηθικό, αλλά με μια ηθική ανεξάρτητη και άσχετη προς τη θρησκεία²⁰, που δεν είναι άλλη από την ατομική και εγωϊστική ηθική.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να τονίσουμε: 1) Ότι τα παιδιά στην ηλικία αυτή αναζητούν και έχουν ανάγκη σταθερά και ιδεώδη πνευματικά στηρίγματα για να καλύψουν τις ιδεολογικές τους ανησυχίες. 2) Η Ορθοδοξία έχει δική της ανθρωπολογία, ή όπως θα λέγαμε, δική της πρόταση ζωής, δοκιμασμένη μέσα σε 2 χιλιετίες, ενώ ταυτόχρονα δεν υπάρχει, μέχρι τώρα, κάποιο άλλο δοκιμασμένο και αποδεκτό από το λαό μας πρότυπο ζωής με τόση δύναμη, ιστορία και προσφορά. 3) Ο νομοθέτης, απ' όλα όσα μέχρι τώρα παρατηρήσαμε, διακατέχεται από σύγχυση και προσπαθεί να κινηθεί ανάμεσα στο δυτικισμό και τον «προδευτισμό».

Το ερώτημα λοιπόν είναι: Έχει το δικαίωμα ο εκάστοτε νομο-

θέτης να περιφρονεί την πνευματική μας παράδοση, τις προσδοκίες του λαού μας, τις πνευματικές ανάγκες των νέων μας και να προσπαθεί με τεχνάσματα και λεκτική επιτηδειότητα να εισαγάγει μια καθαρή βιοθεωρητική σύγχυση στην παιδεία των νέων μας; Πιστεύουμε ότι στο Γυμνάσιο οι μαθητές θα πρέπει να έχουν την ευκαιρία, με κατάλληλες μεθόδους και ενδεδειγμένο πνευματικό δυναμισμό, να αναπτύξουν και να εμπλουτίσουν ακόμη περισσότερο το θρησκευτικό-συναισθηματικό τους κόσμο και την εμπιστοσύνη τους προς τον Θεό (την πίστη και όχι τη συνείδηση όπως προτείνει ο νομοθέτης).

Στην κατεύθυνση αυτή χρειάζονται να δημιουργηθούν οι αντίστοιχες πνευματικές καταστάσεις μέσα από βιωματική αγωγή, στην οποία πρωτεύοντα ρόλο θα παίζει η εμπειρία του αγαπητικού τρόπου ζωής της Ορθοδοξίας και η λειτουργική και μυστηριακή της ζωή, και λιγότερο οι αποστηθίσεις και η συσσώρευση θρησκευτικών γνώσεων. Ιδιαίτερα στην εποχή μας, όπου οι ανθρώπινες σχέσεις στη ζωή, κυρίως των πόλεών μας, περνάνε σοβαρή κρίση, που τα αίτιά της εντοπίζονται ιδίως στο δυτικόφερτο ατομιστικό τρόπο ζωής, η πρόταση της Ορθοδοξίας, με κορυφαία την αντίληψη της αγαπητικής αυτοπροσφοράς²¹ (θυσιαστική ετοιμότητα για τον άλλο), και με τις υπόλοιπες αρετές της πίστης, της φιλαδελφείας, της πραότητας, της πνευματικής ελευθερίας, αποτελεί και θα αποτελεί τη μόνη ενδιαφέρουσα λύση για το μέλλον των νέων μας, για μια νέα ποιότητα ζωής και σχέσεων. Μια πρόταση που θα έπρεπε να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τους εκπαιδευτικούς νομοθέτες της χώρας μας σε συνδυασμό με την εμπειρία του απελπισμένου ανθρώπου της Δύσεως, ο οποίος, ενώ έφτασε στο ζενίθ της τεχνολογικής και βιομηχανικής του προόδου²² και αφού δοκίμασε όλους τους ανθρωπισμούς, διαφωτισμούς και ιδεαλισμούς, βλέπει να μεγαλώνει διαρκώς το κενό ανάμεσα σ' αυτόν και την ψυχή του και ανάμεσα σ' αυτόν και τους άλλους.

2.4. Το Λύκειο

Ως σκοπό του Λυκείου προβλέπει ο ίδιος νόμος, εκτός των άλλων και «την τόνωσιν του θρησκευτικού φρονήματος»²³.

Είναι, και στην προκειμένη περίπτωση, φανερό η πρόθεση του νομοθέτη να αποφύγει οποιαδήποτε αναφορά στην ορθόδοξη παράδοση και αγωγή. Σε κανένα σημείο του νόμου δεν ανέφερε τη λέξη «ορθόδοξος», αν και η ορθοδοξία αποτελεί, ως γνωστό, την ψυχή του Ελληνισμού όλων των μετά την ίδρυση της Ρωμιο-

σύνης εποχών.

Στο Δημοτικό αναφέρθηκε στο «θρησκευτικό συναίσθημα», στο Γυμνάσιο μίλησε για «θρησκευτική συνείδηση», στο Λύκειο κατέληξε στο «θρησκευτικό φρόνημα».

Φαίνεται ότι ο απόφοιτος του Λυκείου, με το τονωμένο θρησκευτικό φρόνημα, είναι ακριβώς ο τύπος, που καλύπτει τον άνθρωπο των δυτικών κοινωνιών με το κλασικό και ανθρωπιστικό πνεύμα, το πρότυπο δηλαδή, που επέλεξαν οι κοινωνίες αυτές, στην προσπάθειά τους να βρουν, ανά τους αιώνες, κάποιο θεωρητικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο να θεμελιώσουν την αγωγή και την ανάπτυξη του ανθρώπου. Το πρότυπο αυτό μέσα από μια συμβιβαστική πρόσληψη ανέχθηκε το θρησκευτικό στοιχείο, τις θρησκευτικές ιδέες του ατόμου, στο βαθμό που αυτές εξυπηρετούσαν τη δημιουργία του κρατικού τύπου ανθρώπου²⁴ και τον εξατομικευμένο τρόπο ζωής.

Ένα γενικό και αόριστο όμως «θρησκευτικό φρόνημα», δεν καλύπτει τις θρησκευτικές ανάγκες του ορθόδοξου ανθρώπου. Ο μαθητής του Λυκείου πρέπει να έχει την ευκαιρία να εμβαθύνει βιωματικά στον τρόπο ζωής της ορθόδοξης Εκκλησίας και να οργανώνει την πνευματική του ζωή ως μέλος της ενορίας του, η οποία οπωσδήποτε μ' αυτόν τον τρόπο, από την μια, ανατροφοδοτείται με ζωντανά νεαρά πρόσωπα, από την άλλη, συνειδητοποιεί την πνευματική τους υπόσταση και το ρόλο που διαδραματίζει στην πνευματική πρόοδο των νέων. Οι ενορίες που δεν έχουν νέους ή δεν συμπορεύονται με τους νέους, δε νοιάζονται και δεν οραματίζονται το μέλλον της ζωής και του τόπου μας. Η ελληνική παιδεία με το να δημιουργεί ανθρώπους με «θρησκευτικό φρόνημα» αλλά όχι εκκλησιαστικούς και ενοριακούς ανθρώπους, συνέβαλε στην ερήμωση των ενοριών μας από νέα, δραστήρια και δημιουργικά πρόσωπα. Ο άνθρωπος που δημιουργείται από τη γυμνασιακή και λυκειακή παιδεία είναι ένα φτωχό πνευματικά, θρησκευτικά ανάπηρο, ουδέτερο και ανελεύθερο άτομο, ειδικά φτιαγμένο για να είναι σ' όλη τη ζωή του εξάρτημα της κρατικής παραγωγικής μηχανής και των βιοποριστικών του αναγκών και διεκδικήσεων. Κάτω από την προοπτική μιας τέτοιας παραδοξότητας, η ελληνική παιδεία δημιουργεί το θρησκευτικό άτομο της δυτικής Ευρώπης.

Σε αντίθεση μ' αυτήν την δυτικά εξαρτημένη και προσανατολισμένη παιδεία, η ορθόδοξη αγωγή στοχεύει στον ορθόδοξο άνθρωπο, στον ελεύθερο άνθρωπο του πνεύματος, που είναι αδύνατο να υποταχθεί και να ζήσει κάτω από τέτοια καταπιεστικά συστήματα, που μαζοποιούν και μικραίνουν τον άνθρωπο.

Ο εκκλησιαστικός άνθρωπος, που δημιουργεί η ορθόδοξη αγωγή, δεν αναζητά απλώς την αλήθεια και τη ζωή, αλλά, μέσα από τη λειτουργική διάσταση της εκκλησιαστικής ζωής, γεύεται, κοινωνεί και μετέχει στη ζωή και στην αλήθεια. Ο άνθρωπος εδώ δε μαθαίνει μόνο για το Θεό, δεν ασχολείται μόνο με ορισμούς και όρους περί Θεού, αλλά ζει την παρουσία του Θεανθρώπου, που έρχεται μυστηριακά²⁵ και κατοικεί μέσα του σωματικά και πνευματικά (Θεία Ευχαριστία). Ο Θεάνθρωπος εδώ δε βρίσκεται κάπου απόκοσμος, ούτε συμβολίζεται ή παριστάνεται, όπως στις θρησκευτικές κοινωνίες της Δύσεως, αλλά βρίσκεται παρών, γίνεται «τροφή» και «πόμα» που εμβολιάζει το είναι μας. Σε μια συνάντηση, που είναι η ωραιότερη συνάντηση του κόσμου, ο Θεάνθρωπος με το Κυριακό Σώμα και Αίμα του, προσφέρει στον άνθρωπο τη μεγαλύτερη χαρά της ζωής, μια χαρά που επαναλαμβάνεται και δυναμώνει σε κάθε λειτουργία.

Με αυτήν την εμπειρία επιτελείται ένα πραγματικά συγκλονιστικό πνευματικό γεγονός στον άνθρωπο, που σ' αυτό καταλύονται όλες οι ιδεολογίες και οι θρησκείες και οι θεολογίες.

Η ελληνική σχολική «θρησκευτική» διδασκαλία επηρεασμένη ή επιβεβλημένη από τη νοησιарχική θεολογία της Δύσεως, προσπαθεί να γνωρίσει το Θεό με τη «Θεολογία» των εγκεφαλικών αποδείξεων με τις φιλοσοφικές, σεμιναριακές ή συνεδριακές συζητήσεις. Ο Θεός όμως είναι ένα πρόσωπο που δεν αποδεικνύεται με λογικά επιχειρήματα, αλλά ανακαλύπτεται και αποκαλύπτεται ως αγαπητική σχέση μέσα από τη βίωση της ζωής της αγάπης στην ενορία μας, στην καθημερινή μας πρακτική, στην επαγγελματική και την κοινωνική μας δραστηριότητα. Ο στόχος της ενοριακής μας εμπειρίας, είναι να τοποθετεί ελεύθερα ο Θεός της αγάπης και της δικαιοσύνης, ανάμεσα σε μένα και τον πλησίον μου.

Με τη δημιουργία του «θρησκευτικού ατόμου», που επιχειρεί το παρόν νομοθετικό διάταγμα, στοχεύει απλώς στη λογικοποίηση των θρησκευτικών αληθειών και στην εγκεφαλική μόνον επαφή του μαθητή με τις αλήθειες αυτές, έτσι ώστε να καταλήξει προοδευτικά στη γνωστή πνευματική οκνηρία και τη θρησκευτική αδιαφορία.

3. Τελικές παρατηρήσεις

Στον προτελευταίο εκπαιδευτικό, μεταρρυθμιστικό νόμο 309/76, η θρησκευτική αγωγή δομήθηκε με στόχο την ανάπτυξη μιας ξένης προς την Ορθοδοξία θρησκευτικής ζωής στη χώρα μας. Ο

στόχος αυτός υπάρχει σ' όλους τους εκπαιδευτικούς νόμους του νεοελληνικού κράτους και αποσκοπεί, στη δια μέσου της παιδείας μας, δημιουργία όχι ελεύθερων και ολοκληρωμένων ορθόδοξων πνευματικών ανθρώπων, αλλά θρησκόληπτων ατόμων, ευσεβιστών, οπαδών και θιασωτών ηθικοθρησκευτικών συστημάτων, σωματείων και κανόνων δυτικού τύπου και προσανατολισμού.

Από τα Γυμνάσια και τα Λύκεια της χώρας μας με τέτοια νομοθεσία, αποφοιτούν συνήθως ή θρησκευτικά άτομα ή αρνητές της θρησκείας μας, αφού δεν καλύπτονται σ' αυτά οι πραγματικές τους θρησκευτικές ανάγκες, ως βαπτισμένων ορθόδοξων, αλλά επιχειρείται η αλλαγή της θρησκευτικής τους ταυτότητας.

Δεν δημιουργείται απλώς τεράστιο παιδαγωγικό πρόβλημα, αλλά θρησκευτική κρίση στη χώρα μας, επειδή, από την παιδική ηλικία, ο πνευματικός κόσμος των νέων μας τροφοδοτείται, όχι με την ορθόδοξη αγωγή, αλλά με μια «θρησκευτική αγωγή» διαστρεβλωμένη και ξενόφερτη.

Η θρησκευτική αυτή ακαταστασία στα σχολεία μας, δημιουργεί και θα δημιουργεί πρόβλημα στην πορεία της πνευματικής ταυτότητας και στον πολιτισμικό δυναμισμό του Ελληνισμού, που εμπεριείχε πάντα, από τον 4ο μ.Χ. αιώνα, το ελληνικό πνεύμα και την ορθόδοξη πίστη και ζωή.

Σημειώσεις

1. Πρβλ. Π. Ξωχέλη, *Το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού του Αναλυτικού Προγράμματος*, στο ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ, Ιανουάριος 1981, τεύχ. 23, σελ. 267, όπου ο κ. Ξωχέλης ομιλεί για «ομάδες εργασίας για τη συγκρότηση του Curriculum με εκπροσώπους πολλών επιστημονικών κλάδων για την επεξεργασία προγραμμάτων. Στην Ελλάδα δεν έχει γίνει ακόμη, ούτε καν σε θεωρητικό επίπεδο, ο σχετικός προβληματισμός και θρυσκόμαστε πολύ μακριά από συγκεκριμένες εφαρμογές».

2. Την ευθύνη της εκκλησίας για τη Χριστιανική αγωγή των νέων μας σκιαγραφεί ο καταστατικός χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος του 1977, όπου ρητά αναφέρεται ότι «η Εκκλησία της Ελλάδος συνεργάζεται μετά της πολιτείας, προκειμένου περί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος ως τα της Χριστιανικής αγωγής της νεότητας». βλ. σχετ. ΦΕΚ 590/31.05.1977, τ. Α'. Γνωρίζουμε ότι σε άλλα κράτη οι εκκλησίες ενδιαφέρονται τεράστια για το ήθος και τη χριστιανικότητα ολόκληρης της νομοθετικής εργασίας. Στη Δ. Γερμανία π.χ. υπάρχουν δύο επανδρωμένα γραφεία, ένα της Ευαγγελικής και ένα της Καθολικής Εκκλησίας, που εδρεύουν στην Ομοσπονδιακή Βουλή, έργο των οποίων είναι να παρακολουθούν τις προτάσεις νόμων των διαφόρων υπουργείων και τις συζητήσεις της Βουλής και να ενημερώνουν σχετικά τις Εκκλησίες τους. Σ' εμάς δυστυχώς, απ' ό,τι γνωρίζουμε, δεν

υπάρχει τέτοιο γραφείο στη Βουλή, αλλά ούτε καμιά αντίδραση, από πλευράς εκκλησίας, εκδηλώθηκε για το μη ορθόδοξο χαρακτήρα του παρόντος νομοθετικού διατάγματος. Για την ανάπτυξη αγαθών σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και τη συνεργασία τους με στόχο τη δημιουργία μιας ορθόδοξης ζωής και κοινωνίας για τον πολίτη, βλ. Θ. Ζήση, *Άνθρωπος και κόσμος εν τη οικονομία του θεού κατά τον Ιερών Χρυσόστομον*, Θεσ/κη 1971, σελ. 184-188.

3. Νόμος 309, ΦΕΚ 30-4-1976, άρθρ. 4, σελ. 641.

4. Π.Δ. 476/31-5-80, Φ.Ε.Κ. 132.

5. βλ. Χρ. Γιανναρά, *Το πρόσωπο και ο Έρωσ*, Αθήνα 1976, σελ. 216-222, όπου διακρίνεται η ατομική λογική ως καθιερωμένη απρόσωπη «λογικότητα», νοητική επεξεργασία και σκεπτική ερμηνευτική κατάταξη, από τον προσωπικό «λόγο», ως μαρτυρία, φανέρωση και εμπειρία της προσωπικής διάστασης του ανθρώπου, της προσωπικής ετερότητας.

6. βλ. Χρ. Γιανναρά, ό.π. σελ. 269-272.

7. βλ. Χρ. Γιανναρά, *Η κρίση της Προφητείας*, Αθήνα 1978, σελ. 170, που αναφέρονται σχετικά με την αυτονομία τα εξής: «Είναι ο πειρασμός της απόρριψης της διαλεκτικής αναφοράς του προσώπου, η επιθυμία της αυτονομίας... Η αυτάρκεια που προβάλλεται ελκυστικά πίσω από αυτήν την πρόκληση είναι «παρά φύσιν». Γιατί το ανθρώπινο πρόσωπο, από τη στιγμή που θα ζητήσει την απόλυτη αυτονομία αυτοκαταλύεται. Προϋπόθεση του προσώπου είναι η διαλεκτική αναφορά της ελευθερίας του, το γεγονός της ευθύνης, που προϋποθέτει μια δεύτερη προσωπική ύπαρξη, την ύπαρξη του Θεού. Ένα πρόσωπο χωρίς ευθύνη και χωρίς ελευθερία εκπίπτει σε αυτόνομο, απολυτοποιημένο άτομο». Πρβλ. επίσης Π. Νέλλα, *Ζών θεού-μενον*, Αθήνα 1979, σελ. 111.

8. βλ. Ι. Μαρκαντώνη, *Παραδόσεις παιδαγωγικής ψυχολογίας*, Αθήνα 1978, σελ. 214, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι «Ο μαζάνθρωπος είναι ένα ον ανώνυμο, απρόσωπο, ανεύθυνο, συλλογικό». Πρβλ. επίσης και Αλ. Κοσμόπουλου, *Ψυχολογία και Οδηγητική της Παιδικής και Νεανικής ηλικίας*, Πάτρα 1980, σελ. 87-94.

9. βλ. Χρ. Γιανναρά, ό.π., σελ. 32-33, όπου τονίζεται ότι «από τη στιγμή που ο χριστιανισμός θα γίνει σύστημα, κοσμοθεωρία, λογικά και επιστημονικά κατοχυρωμένη ή από τη στιγμή που θα γίνει «ανθρωπισμός» και Ηθική, που θα γίνει «Θρησκεία»... από αυτή τη στιγμή δικαιώνεται η αρνητική διαλεκτική, η λογική αμφισβήτηση.

10. Στην έννοια της ετερότητας φαίνεται να επικεντρώνεται το γνωστικό ενδιαφέρον του φιλοσοφικού στοχασμού του Πέτρου Αναστασιάδη σε αντιπαράθεση προς τη φιλοσοφία του νεωτερικού διαφωτισμού, βλ. σχετ., Πέτρου Αναστασιάδη, «Ο διαφωτισμός και η μυθολογία του», στο *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 6, έτος 1991, του ίδιου, Οι δυσανγελιστές του Ευρωπαϊκού πολιτισμού και η παρερμηνεία της φιλοσοφίας των, στο *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 5, έτος 1990 και του ίδιου, Η ετερότητα και το πρόβλημα υπέρβασης του υποκειμένου, υπό έκδοση, χειρόγραφο.

11. βλ. Γ. Βαγιανού, *Η θρησκευτική αγωγή στην Α/θμια Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 225-259, όπου τονίζεται ότι «η θρησκευτική σχο-

λική αγωγή θα πρέπει να ενασκηθεί με συμμετοχή στις λατρευτικές πράξεις, στις μυστηριακές τελετές και γενικά στη λειτουργική ζωή της εκκλησίας».

12. Βλ. σχετ. Χρ. Γιανναρά, *ό.π.* σελ. 33.

13. Νόμος 309, ΦΕΚ 30-4-1976, άρθρ. 11, σελ. 643.

14. Ο Χρ. Γιανναράς υποστηρίζει ότι στη Δύση επικράτησε με τον Καντ, η ατομοκρατία και ο Μοραλισμός που είχε θεμελιώσει ο Δυτικός σχολαστικισμός. Έτσι «Ο Χριστιανισμός είναι το περισσότερο μια ατομική ηθική, που βρίσκει το αποκορύφωμά της στο «αγαπάτε αλλήλους», δηλ. στην ατομική υποχρέωση του αλτρουϊσμού και της φιλαλληλίας, των άσπογων κοινωνικών σχέσεων. Η αλήθεια της Εκκλησίας (στη Δύση), τα δόγματα, έχουν απομείνει νεκρές θεωρητικές αρχές, χωρίς καμιά συνέπεια στην πρακτική ευσέβεια των πιστών». Βλ. Χρ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση, η θεολογία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα 1972, σελ. 21-32.

15. Βλ. σχετ. Αλεξ. Schmemmann, *Για να ζήσει ο κόσμος*, πρόλογος και μετάφραση Ζήσιμος Λορεντζάτος, Αθήνα 1970, σελ. 29, όπου ο παγκόσμιος γνωστός θεολόγος αντιτάσσεται στη θρησκευτικοποίηση του χριστιανισμού: «Πραγματικά σε κανένα μέρος της Κ.Δ., δεν παρουσιάζεται ο Χριστιανισμός ως λατρεία και ως θρησκεία. Η θρησκεία χρειάζεται εκεί όπου υπάρχει ένα τείχος διαχωριστικό ανάμεσα στο θεό και στον άνθρωπο. Μα ο Χριστός, που είναι και Θεός και άνθρωπος, γκρέμισε το τείχος ανάμεσα στον άνθρωπο και στο θεό. Ο Χριστός εγκαινίασε μια νέα ζωή και όχι μια νέα θρησκεία». Πρβλ. σχετ. και Χρ. Γιανναρά, *Η κρίση της Προφητείας*, *ό.π.* σελ. 30-32.

16. Σχετικά με τα δυτικά επιβουλευτικά σχέδια εναντίον του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, με αφορμή και πρόσχημα το διάλογο για την ένωση των Εκκλησιών, καθώς επίσης και για τον αντιστασιακό ρόλο της Ορθοδοξίας, βλ. Ηρ. Ρεράκη, *Ο διάλογος Ανατολής και Δύσεως για την Ένωση των Εκκλησιών το ΙΕ΄ αιώνα, κατά τον Ιωάννη τον Ευγενικό* (διδακτορική διατριβή) Θεσσαλονίκη 1986.

17. Νόμος 309, ΦΕΚ 30-4-1976, άρθρ. 26, σελ. 646.

18. Πρβλ. σχετ. Ι. Κογκούλη, *Το μάθημα των θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση κατά την πενήνταετία 1932-1989*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 35, όπου εκτός των άλλων αναφέρεται στον όρο «θρησκευτική συνείδηση του Συντάγματος του 1975: «Η διατύπωση στο Σύνταγμα της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης ταλαιπωρεί τη θρησκευτική αγωγή, γιατί τη στηρίζει σ' ένα σχήμα δυτικών κοινωνιολογικών παραστάσεων και την ατομοποιεί. Για τη θρησκευτική αγωγή, ο γενικός σκοπός της Παιδείας, ευδοκούν τότε μόνο όταν προσανατολίζεται στη ζωντανή ορθόδοξη παράδοση, έτσι όπως αυτή βιώνεται στην εκκλησιαστική ζωή και τη γενικότερη «περιρρέουσα ατμόσφαιρα».

19. Βλ. Γ.Ε. Κρασανάκη, *Η εφηβεία, Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση*, Αθήνα 1986, σελ. 33 κ.ε., όπου αναφέρεται ότι «το συναίσθημα μαζί με τη νοημοσύνη συνιστούν τις δύο ισχυρές δυνάμεις, τις δύο «ζωτικές ορμές» όπως τις είπαν, που ωθούν τον έφηβο, στην αναπτυξιακή πορεία προς την ωριμότητα.

20. Είναι χαρακτηριστική η άποψη που διατυπώνει ο κ. Γ. Φλουρής, για

την αγωγή του νέου ότι, «η ηθική κρίση δεν πρέπει να θεωρείται ανεξάρτητη από την καθολική ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και από την πνευματική του καλλιέργεια». Βλ. Γ. Φλουρή, *Αναλυτικά Προγράμματα για μια νέα εποχή στην Εκπαίδευση*, Αθήνα 1983, σελ. 151.

21. Στην αξία της αγάπης ως παιδαγωγικής σχέσης στην πρακτική του σχολείου αναφέρεται και ο Α. Κοσμόπουλος στην εισήγησή του σε σεμινάριο της Πανελλήνιας Ένωσης Θεολόγων. Βλ. Α. Κοσμόπουλου, «Η διδακτική προσφορά (ή διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, ως σχέση εκκλησιαστική και λατρευτική) της Ύπαρξης», στο περιοδ. *Κοινωνία*, Αθήνα 1985, τεύχος 1, σελ. 28-53.

22. Βλ. Ι. Κανάκη, *Η οργάνωση της διδασκαλίας-μάθησης με ομάδες εργασίας*, Αθήνα 1987, σελ. 19-24, όπου περιγράφεται συνοπτικά η περίπλοκη κατάσταση του σημερινού βιομηχανικού και ατομικού ανθρώπου.

23. Νόμος 309, ΦΕΚ 30-4-1976, άρθρ. 29, σελ. 647.

24. Πρβλ. Βλ. Φειδά, «Το πρόβλημα του σκοπού της παιδείας στο νεώτερο Ελληνισμό», στο ΣΥΝΑΞΗ, τεύχος 8, σελ. 11-21.

25. Βλ. Ευάγγελου Θεοδώρου, «Το μάθημα των θρησκευτικών», στο ΚΟΙΝΩΝΙΑ, Αθήνα 1982, τεύχος 1, σελ. 36-37, όπου δημοσιεύεται ομιλία του, ως Προπρυτάνεως του Παν/μίου Αθηνών, στο διορθόδοξον κέντρο της Πεντέλης στην οποία, μεταξύ άλλων, είπε: «Καμιά συγχρονιστική προσπάθεια όσον αφορά στη μορφή και στη μέθοδο διδασκαλίας, δεν πρέπει να εκφυλίζει τα θρησκευτικά σ' ένα ψευτοουμανιστικό ή απλώς κοινωνικό μάθημα. Η θρησκευτική αγωγή αποβλέπει, αφ' ενός στη μετάδοση γνώσεων, που κι αυτές έχουν τη θέση τους στην ενιαία Χριστιανική προσωπικότητα και αφ' ετέρου περισσότερο στην ενσυνείδητη βίωση του καθ' όλου μυστηρίου, που είναι το έσχατο θεμέλιο της ορθοδόξου μορφωτικής προσπάθειας».

